

מצוות התלויות בארץ כגורם בעיצוב חברה חקלאית בישראל

א. אין אני רואה עצמי, בעצם, כר סמכא ובר הכי לעסוק בנושא נכבד זה. אף-על-פי-כן אני עושה זאת, מן הטעם העיקרי, שאינני בא לחדש דבר מעצמי, אלא פשוט ללקוט מרעיוניהם של גדולינו, ובעיקר מדברי מרן הרב זצ"ל. אך תותר לי התנצלות זו: אינני יכול להקיף את התומר ולמצות הנושא, וישמשו נא הדברים דלהלן רק כפתח לעולם מלא.

ב. המושג 'חברה', שאנו מרכיבים להשתמש בו, פירושו לא רק אוסף של פרטים ויחידים שנתקבצו יחד דרך מקרה, אלא הוא מייחס לאוסף בלתי מקרי של פרטים יכולת מיוחדת, שאינה בנמצא — אפילו בפורטנציה — אצל כל אחד בפני עצמו.

שלימותה של חברה, איננה, אם-כן, פועל יוצא משלימותם של היחידים שבה, של פרטיה; שלימות זו מושגת רק במאמץ מיוחד של הכלל ולמען הכלל.

ג. המצוות התלויות בארץ, ככל מצוות התורה, מכוונות לכל צרכי האדם; ויש בהן, ללא ספק, גם צד של שלימות אישית, המכוונת ליחיד, וגם צד של שלימות חברתית, ציבורית. בכווננו לעסוק בתרומתן של המצוות התלויות בארץ לעיצובה של חברה, חייבים אנו לשית לבנו לשני הצדדים כאחד; שכן אין חברה מעוצבת אלא בעזרת פרטיה, ואין החברה נשלמת — אלא בעזרת המצוות שנתיחדו לה.

ד. מהו, אם-כן, פשר הביטוי 'מצוות התלויות בארץ'? מהן המצוות הללו? או באופן אחר: מהי הארץ הנזכרת כאן: ארץ ישראל — ואזי מדובר במצוות הקשורות בא"י דווקא; או שהכוונה לקרקע — ואזי אלו מצוות הקשורות בעבודת האדמה?

בסוגיא זו כבר עוסקת הגמרא במסכת קידושין על המשנה כדף לו ע"ב: "כל המצוות התלויות בארץ אין נוהגות אלא בארץ, ושאינן תלויות בארץ — נוהגות בין בארץ ובין בחו"ל". מסקנת הגמ' היא, שביטוייה של המשנה כוונתו למצוות שהן חובת קרקע, ובכל זאת נחלקו הראשונים (הרמב"ם והתוספות, וע"י בספר

דברים שנאמרו בכנס שקיימה המחלקה לתרבות תורנית במשרד החינוך והתרבות; נדפסו ראשונה ב'עמודים', ירחון הקיבוץ הדתי, גיליון 216, אייר תשכ"ד.

'ארץ חמדה' בירור דבריהם) במשמעות הביטוי כיום. הערה נפלאה משמיע כאן בעל תו"ט בפירושו למשנה. הוא שואל: מדוע, לפי מסקנת הגמרא, כותבת המשנה "מצוות התלויות בארץ" ולא "מצוות שהן חובת קרקע"? ותשובתו, שהרי בעצם רוב המצוות התלויות בארץ אינן קשורות לקרקע עצמה, אלא לגידוליה, ומשום כך מקפידה המשנה לנסח "תלויות בארץ" — שיש להן קשר ועניין אל הארץ, אך אינן קשורות דווקא לקרקע עצמה.

ביאור אחר ראיתי במאמר מעניין של הראשון לציון הרב הראשי עוזיאל זצ"ל בספר 'אזכרה' מחלקה ה'. הרב עוזיאל — בין השאר, ועוד נזכרנו לקמן ברצות ה' — מפרש שם 'חובת קרקע' — שהקרקע עצמה חייבת בנתינה מסויימת. אין הקרקע 'משתחררת' לתת את יכולה לאדם — עד שלא נפרע חובה הראשון. אין הגדרה זו מתאימה לכל המצוות התלויות בארץ, ולכן עדיין צודק מרן התו"ט בהערתו — אך יש גם בדברים אלה כדי להאיר עינים.

ה. אין את רצוננו להכנס כאן לבירור כל המצוות התלויות בארץ מהן. סוגיא רחבה היא ועמוקה. הרב עוזיאל, למשל, מונה במאמרו הנזכר שתי מצוות שהן חובת הגוף, ובכ"ז נוהגת בארץ בלבד: שחרור עבדים ביובל ומיני שופטים לסנהדרין הגדולה. אחרונים הקשו על מצות "לא תחסום שור בדישו", מדוע אינה נכללת בין המצוות התלויות בארץ — והלא חובת קרקע היא, או גידוליו. מחלוקת ראשונים יש אם ביכורים נתשבים למצוה התלויה בארץ אם לאו (תוס' ב"ב פא ע"ב, ועי' בא"ח שער ב). ויכות גדול נוסף הוא מהי 'הארץ' ומהן גבולותיה. אכן — זו סוגיא לעצמה. נקבל אס-כך, בדרך פשוטה, את רשימת המצוות התלויות בארץ כמקובל וכנהוג. וגם אם בחלקן נוהגות הן אף בחו"ל — מדאורייתא (חדש, לדעת ר"א בגמ' בקידושין, ואכ"מ), או מהלמ"מ (ערלה), או מדברי סופרים (כלאים ותרומ"ע בסוריא וכו', ואכ"מ) מכל מקום מקורן ועיקרן בארץ חמדתנו וקדשנו.

ו. לא נוכל שלא להזכיר כאן את שיטת הרמב"ן המפורסמת, המסתמך על חז"ל בספרי דברים יא יז: "ואבדתם מהדה... ושמתם את דברי וכו': אע"פ שאני מגלה אתכם מן הארץ לחו"ל היו מצויינים במצוות — שכשאתם חוזרים לא יהיו לכם כחדשים... הוא שירמיהו אמר (ל"א) 'הציבי לך ציונים' — אלו המצוות שישראל מצויינים בהן". לדברי חז"ל אלה כל המצוות לא ניתנו לישראל אלא בשביל שייקיימון בארץ ישראל דווקא, ובחו"ל הן רק בבהינת זכר לדבר (אמנם עיין ב'זכור לאברהם' של ברלינר, שפירש על תרומות ומעשרות). ובאמת — מדוע זה כך? במה נתיחדה אותה ארץ קטנה ודלה? היכן מקור קדושתה?

כבר התורה עומדת על כך, ואין הדברים חדשים. "כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה — לא כארץ מצרים היא, אשר יצאת משם, אשר תזרע את זרעך והשקית

ברגלך כגן הירק... והארץ אשר אתם עובדים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעות, למטר השמים תשתה מים; ארץ אשר ה' אֱלֹהֶיךָ דורש אותה; תמיד עיני ה' אֱלֹהֶיךָ בה, מראשית השנה ועד אחרית שנה".

רבותי, אנחנו עוסקים בחקלאים. אין חקלאי בארצנו יודע, שיש מי שמשגיח עליו מלמעלה. זהו דבר שאין לנו עליו שום שליטה שהיא. לא עננים מלאכותיים, ולא ריסוסים ולא השקיה. "למטר השמים תשתה מים". גם בנילוס יש גיאות ושפל — ולכן שם הנילוס היה אליל. אצלנו אין נילוס. יש שמים — ושם יושב רק הקב"ה, כיון שהם אין־סופיים, וכיון שהם עליונים ומעולים ונשגבים.

בימינו לא רק החקלאי יודע. בימינו יודע גם המושבניק בשרון וגם תושב תל־אביב: מי המוביל תלויים בגשם; הבארות המלוחות תלויות בגשם; כולנו חיים בתקוה ש"עיני ה' אלוֹקֶיךָ בה". זהו כוחה של ארץ הקודש — ארץ שבה אין ההשגחה הישירה פוסקת.

אך לא זו בלבד. יש בארץ ישראל קדושה וסגולה מיוחדת, ועובדה זו באה לידי ביטוי נשגב בדבריו של מרן הראי"ה קוק זצ"ל בפירושו 'עולת דאיה' לסידור: "ויהיה כי יביאך ד' אל ארץ הכנעני כאשר נשבע לך ולאבותיך ונתנה לך' (שמות י"ג). ארץ ישראל יש לה הסגולות החיות העליונות של יסוד הקדושה היותר עליונה המתגלה בעולם, שיש בכוחה להפוך את התוכן היותר רע והיותר מקולקל לטובה ולברכה. לשם כך שם הארץ הוא כנען, האיש המקולקל והמקולל, אוצר הכיעור והבהמיות והשפלות האנושית. וכל הנטיות השפלות האלה נוטעו באנושיות, מפני שאוצר חיים נעלה מאוד גנוז בה דווקא, והעלול להתגלות רק ע"י כוח נעלה הנובע מיסוד האורה העליונה, יסוד שבועת עולמים בדרך ד' המוטבע בסגולת הארץ הפנימית, ע"י עם ד' הממשיכים את יסוד קדושתם מאבות העולם עד דור אחרון... התוכן היסודי שהונח בתכונת סגולת הארץ באופן בלתי משתנה בעצם, להיות לה קשר אמיץ עם האבות והבנים יחדיו, והיחס של הכנעניות של הארץ כולה, מסר ונתנה לך בכוחך למזגו, להפכו, להעלותו אל מרום הקדושה...". ועוד אומר הרב ב'אורות': "יצירה עצמית ישראלית, במחשבה ובתוקף התיים והמפעל — אי אפשר לישראל אלא בארץ ישראל".

סגולה וקדושה מיוחדים אלה באים לידי מימוש מיוחד בימינו בקיום המצוות התלויות בארץ. וכך אומר הרב ב'אורות': "ההוד והפאר המיוחד שיש במצוות התלב"א, כשהן מתקיימות עכשיו בארץ ישראל על ידינו — ע"י אותה התיל החלוץ ההולך ובונה את ארץ האבות ומכיין אחרית ותקוה יותר חזקה ויותר בהירה לדור יבוא — מתגלה לנו מתוך עוז תפצנו הפנימי המפעם בקרב נשמתנו, להעמיד את צביון אומתנו על ארץ אבותינו במלוא תארה, בכל שרטוטיה וקויה

המשלימים את תכונתה, המגלים ומבליטים שזאת היא אומתנו או בערכה הרם והמקורי, בגייתה, בנפשה, ברוחה ובגשמתה".

ועוד להלן: "כשם שהמצוות המעשיות ככללן בכל מלוואיהן, שהלכו עמנו בגולה ושמרו לנו בה את ליח חיינו ואת חותם רוחנו ע"פ עצמותנו הפנימית, הביאו אותנו לאלה ימי התחלת תקופת ההארה לחיים של חפץ תתיית האומה בארצנו, כן יביאו אותנו המצוות התלויות בארץ לידי רוממות החיים שנקבעו עפ"י צורתן השלימה!" הגה כי כן, יש בכללות המצוות התלויות בארץ כוח יוצר גדול — מבחינה פרטית וחברתית כללית גם יחד: פיתוח אוצרות הקדושה הגנוזים ביחיד ובעם, בעזרת קדושתה וסגולתה המיוחדת של ארץ הבחירה. המצוות התלויות בארץ הנן ביטוי ליחס הקדושה שלנו אל ארצנו — קדושה שאיננה נמצא בשום אתר אחר.

ז. לידי ביטוי מיוחד באים קדושה זו והשפעתה על הכלל במצות השמיטה. ידועים ומפורסמים דברי מרן הרב בהקדמתו ל'שבת הארץ'. הרב משה שם את השמיטה לשבת של ימי השבוע, שתכליתה, כדבריו, להיות "יום קדוש אשר בו תתגלה נטית האומה — הנטיה של החיים הא־לוקיים כמו שהם — ביחידיה". ו"אותה פעולה שהשבת פועלת על כל יחיד, פועלת היא השמיטה על האומה בכללה". השמיטה לדברי הרב היא מצוה מיוחדת לחברה, לציבור ולאומה. מיוחדת לקדש את הציבור כאחד.

"שנת שקט ושלום, באין נוגש ורודה" — "לא יגוש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמיטה לה", "שנת שויון ומרגוע... אין רכוש פרטי מסויים ולא זכות קפדנית, ושלום א־לוקי שורר על כל אשר נשמה באפוק".

השויון, השלום, ולימוד התורה בציבור במצות 'הקהל', הם סימני ההיכר של השמיטה. הם גם סימני ההיכר של חברה בריאה ושלמה, שאותה שואפים ומצווים אנחנו ליצור.

גם היובל היא מצוה מעין זו, הבאה להשלים מלאכתה של השמיטה. "איש אל אחותו ואיש אל משפחתו תשובו". לכל אדם האפשרות להתחיל חייו מחדש, והאחריות על החברה היא! אך לא זו בלבד. התורה חוזרת ומצוה ואומרת ומדגישה "הארץ לא תימכר לצמיתות — כי לי כל הארץ". אין האדם מישאל רשאי לעשות את הכסף והזהב לאלהים אתרים לעצמו — "אלהי כסף ואלהי זהב לא תעשון" וכי לי הכסף ולי הזהב — אמר ה' צב־אות", ואין האדם משעבד אדמתו לעצמו או משעבד עצמו לאדמה. "ושבתה הארץ שבת לה". אין חיי החומר עיקר אלא אמצעי. אין בהם מטרה כשלעצמם, וכל ערכם ותועלתם בסגולתם ובקדושתם. בכך עוסקות מצוות השמיטה והיובל, וכמותן שאר המצוות התלויות בארץ.

ח. מקום חשוב בין מצוות אלה תופסות מצוות התרומות והמעשרות: תרומה

גדולה ותרומת מעשר לכהן; מעשר ראשון ללוי ומעשר עני; ומעשר שני, שמצוה לאכלו בקדושה בירושלים. אומר על כך הגר"צ עוויאל זצ"ל ב'אזכרה': "המצוות הללו נקראות 'חובת קרקע', לפי שהקרקע משועבד להן עד כדי כך, שאין תבואתו ניתרת לאכילה אלא אחרי פרעון חלק הקדושה שבהם לאלה שהם עובדי עבודת הקודש ומורי העם, חלף עבודתם אשר הם עובדים וחלף חלקם באדמת ארץ נחלת אבות... וכן במעשר שני, שאע"פ שנאכל לבעליו — בקדושת מעשר בירושלים — נקרא חובת קרקע לפי שהוא פרעון חוב קדוש של כל איש מהאומה לעיה"ק ירושלים, מרכז רוחני ומדיני של האומה, שמקשרת את כולם אל מרכז התורה והיראה... וממנו יוצאת הוראה לכל ישראל: 'המקום אשר יבחר ה' מכל שבטיך לשום את שמו שם, לשכנו חדרשו ובאת שמה'... ואף מעשר עני בכלל זה, שגם הוא פרעון חוב קדוש ולאומי נעלה עד מאוד*, שתיקן החברה במידת 'ואכלו בשעריך ושבעו', ותיקן המידות של נדיבות וחנינה, הם טולם גדול למעלת הקדושה. כי אין הקדושה שורה בישראל בכללו ובכל איש ממנו אלא בשלימות החברה בדרך משפט וצדקה, ובשלימות אישיה במידות טובות של עין טובה ונפש נדיבה".

הרב עוויאל ממשיך בדרך זו וכולל בה גם את שאר מתנות עניים — לקט שכחה ופאה (שהנן שונות מן הראשונות בכך, שאינן אוסרות את התבואה עד שלא ניתנו; ונקראו חובת קרקע לפי שהחובתם חלה בשעת קצירה ובשעת בצירה), וכך הם דבריו, שם בהמשך: "מצוה זו עיקרה בארץ ישראל, שתבואתה היא מבורכת מאת ההשגחה העליונה המיוחדת בה, כדכתיב 'עני ה' אֵלֹהֶיךָ בְּה' וכו', והיא קשורה בזכותם של ישראל כדכתיב 'אם בחוקתי תלכו' וגו' ונתנה הארץ יבולה ועץ השדה יתן פרי' וגו', וזכותו של העני במתנותיו באה לו בארץ ישראל מברכת שמים וזכות האומה שהוא אחד מבניה".

ט. כמובן שגם בשאר המצוות יכולים אנו למצוא טעמים ורמזים דומים. הערלה, למשל, נאסרה עפ"י הרמב"ם ב'מורה' משום ריח ע"ז, והרמב"ן בויקרא חולק עליו וסבור שאין זה אלא מטעם שאין הפרי יפה עדיין להביאו כביכורים לפני ה' (ויקרא י"ט); ואלו ואלו דברי אלוקים חיים, ועיקרם שגם בעברנו את האדמה אין אנו חפשיים לעשות כרצוננו אלא אך ורק כרצונו וכבודו של מלך מלכי המלכים.

מחלוקת דומה בין הראשונים האלה מצאנו בכלאים, כשהרמב"ם מפרש משום ע"ז והרמב"ן סבור שהוא משום "משנה ומכחיש מעשה כראשית, כאילו יחשוב שלא השלים הקב"ה בעולמו כל הצורך ויחפוץ הוא להוסיף בריות בעולם" וכו',

* וע"י במו"נ ח"ג הל"ט.

וכאן גם כאן אנו רואים כיצד מכל מצוה יכול האדם העוסק בה ללמוד הלכות אמונה ויראת שמים.

[ואולי כדאי כאן לציין, כי אין אנו עוסקים בדרישת טעמי המצוות; אנחנו פשוט מנסים למצוא בעצם עשיית המצוות השפעות חינוכיות, המסייעות לנו לעצב את עצמנו וציבורנו, וכמאמר חז"ל "לא ניתנו המצוות אלא כדי לצרף בהן את הבריות"].

י. מקום לעצמה תופסת מצות הביכורים. ודבר יקר מצאתי בזה למרן הרב וצ"ל בחוברת קטנה ונפלאה שהוציא האדמו"ר החלוץ ר' ישעיה שפירא זצ"ל לפני למעלה משלושים שנה (תר"ץ) בשם 'ארץ חפץ'. דברי הרב לקוחים מפירושו בכת"י לעין יעקב (והוא כנראה עדיין בכת"י, וחבל! *):

"כיצד מעלין את הביכורים? כל העיירות שבמעמד מתכנסות לעירו של מעמד ולנים ברחובה של עיר, ולא היו נכנסים לבתים. ולמשכים היה הממונה אומר: 'קומו ונעלה לציון, אל בית ה' אֵלֹהֵינו'" (ביכורים פ"ג). על משנה זו אומר הרב בזה הלשון: "בנוהג בין האומות, שאומה שכל עסקה ומחיתתה אינה כי אם עבודת האדמה ולא תשים מגמתה למסחר וחרושת המעשה... היא יורדת בהתפתחותה בכשרונות נפשיותיה, מפני שהיא ע"י המצב הזה מתבודדת לעצמה... אמנם, עם ה' אלה, אע"פ שתכליתם ודאי להיות עם חכם ונכון כליל המעלות והמידות והדעות היותר טהורות ומושכלות — מכל מקום חפץ ה' הוא שיהיו נטועים על אדמתם, נהנים וניזונים מטוב ארצם, איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו, ולא ישימו כל מעיינם בדברי כלכלה וולת עבודת אדמה ויכולה... והוא מפני שכבר שם בכוח האומה היקרה הזאת שתהיה יכולה להשתכלל בעצמה בכל חמדת שכל ורעיון וכל כשרון ואין לה צורך לקלוט כוחות מן החרץ. אמנם באומות העולם יחזק המסחר את האגד החברותי מפני המו"מ שיש לסוחרים הצריכים זה לזה... אמנם כך היא המידה, שיהיה האגד המקשר את עם ה' אהבה שאינה תלויה בדבר, כי אם קשר רוחני, אהבת ה' ותורתו, שכל הטוב והנשגב היוצא מזה אינו נבנה כ"א ע"י כח העממי שבעם ישראל. על-כן הביכורים הם המורים על החיבה היתירה הנודעת ליסוד עבודת האדמה לאומה הישראלית, שתרכותה תגדל דוקא בהיותה עם לבדה ואינה ראויה ללמוד אל דרך הגויים... על כן כל עיירות שבמעמד מתכנסות לעירו של מעמד — ותחת אשר באומות העולם היה יסוד אחדותם נבנה ע"י יריד ומסחר, נבנה כאן ע"י הדבר המשותף בעבודת ה' טהורה. ולנים

* הפירוש המדובר הוא 'עין איה' למסכתות ברכות ושבה; מאז שנכתבו הדברים כבר הופיעה בדפוס מסכת ברכות בטיפולו של הרב יעקב פילבר וגם מסכת שבת עומדת להופיע (הערת המערכת).

ברחובה של העיר להורות ג"כ על חיבתם לחיי הטבע... ואינם נכנסים לבתים ג"כ מפני טומאת אוהל, שאמנם ההתרחקות מחיי הטבע הטהורים גורמת טומאות רבות ואשרי העם שבורר לו חיי תם טבעיים בהנצלו עם זה מירידה של פראי אדם וזוכה להיות תרבותי ובעל דעה רמה וזכה עד מאוד... "עכ"ל.

הנשמע כזה איש אשר רוח א־לוקים בו? שנים למדונג, כי התורה ניתנה עם מצוות התלויות בארץ משום שבתקופת האבות והנביאים היו ישראל עם חקלאי. ואולי זה נכון. אבל הרב מלמדנו שיעור יסודי: התורה איננה 'עונה' על מצב כלשהוא. היא מתכוונת ליצור אותו. אם התורה מצוה על שביתה בשנה השביעית — היא מתכוונת לכך, שאכן "שש שנים תזרע שדך" ותתקיים ממנו, ותחיה בו חיי טבע טהורים, כמאמר רבינו!

חקלאות ותרבה חקלאית אינם מצב של בדיעבד; הם, עפ"י גאון ישראל וקדושו — חזון; והמצוות התלויות בארץ הן שנותנות לחזון זה את כוחו וקדושתו! . יא. מקום אחרון נקדיש לשאלה קטנה ומעיקה: הלא אין אנחנו היום מקיימים כלל, מדאורייתא, את רוב המצוות התלב"א! שמיטה — אפילו לדעת המחמירים, לרוב הפוסקים היא כזה"ז מדרבנן. תרומות ומעשרות — מדרבנן. מתנות עניים — מדרבנן. נשאו לנו החדש והכלאים, הערלה והחלה — וגם זה לא כ"כ ברור — ובכך נגיע לכל אותם הישגים רוחניים? גם על כך עונה הרב. ומפני האריכות אקצר בדבריו: "אבל אלה הגרגרים (וכונתנו ליזכר) שאנו עושים מדרבנן למצוות, ודו"ק, ועיי"ש באורות ואכמ"ל) כוח צמיחה גדול גנוז בהן... ובקיימנו אותן עכשיו, הננו מעשירים את נשמת אומתנו באותה אש הקודש אשר תהיה לשלהבת הקודש מלאת החיים לעת חיה".

בפתיחה לימשפט כהן, ספרו הגדול על המצוות התלב"א, מובאים דברי הרב שנכתבו בזיימל, עיר רבנותו הראשונה, עוד בשנת תרנ"ג. הרב מסביר שם מאמר מוקשה בגמרא בר"ה (דף ל, וכן בסוכה מא עיי"ש), השואל על המנהג שהתקין ר' יוחנן בן זכאי אתר החורבן ליטול במדינה כל שבעה "זכר למקדש". שואלת שם הגמרא: "ומגלף דעבדינן זכר למקדש?" והיא עונה: "דאמר קרא: כי אעלה ארוכה לך וממכותיך ארפאך נאום ה'; כי נדתה קראו לך, ציון היא אין דורש לה" — ומסכמת הגמרא: "מכלל, דבעיא דרישא!"

מאמר זה מפרש רבה של זיימל בדרך מקורית ומעניינת: מה ההבדל, הוא שואל, בין 'ארוכה' ל'רפואה'? ומשיב: ארוכה זה ריפוי טבעי למחלות פנימיות, שדרךן בריפוי כזה; רפואה זהו טיפול חיצוני (חיתוך, הבישה וכו') למכות חיצוניות. אבל יש ולעיתים פגעים חיצוניים מקורם במחלות פנימיות, ואז יש לרפאם ב'ארוכה' ולא ב'רפואה'.

עם ישראל חולה, נמצא בגלות וסוכל פגעים חיצוניים, אבל מקור המחלה אינו

חיצוני אלא פנימי. עם ישראל, שלא למד וקיים תורה ואהב אֱלֹהִים — הוא שגלה; ורק ע"י רפואת מחלתו הפנימית ירפאו גם נגעיו החיצוניים. וזאת, אומר הרב, כוונת הפסוק: "כי אעלה ארוכה לך" — היינו רפואה טבעית למחלה הפנימית, ורפואה זו לעם ישראל היא לימוד התורה וקיום מצוותיה ("גדול תלמוד — שמביא לידי מעשה"); עשיית אלה תביא לך, ש"ממכותיך ארפאך"; שהרי מקור מחלתך וסבלך הוא "כי נדחה קראו לך" — בגולה את מצויה, וסיבת גלותך היא — "ציון היא, אין דורש לה"; אך אם ידרשוה, אם ילמדוה, אם יזכרוה — אזי חרפא! וזו מסקנת הגמרא "מכלל דבעיא דרישה".

ובודאי נתכוונה כאן הגמרא גם לדרשת הספרי בדברים (יא יב) על "תמיד ה' אֱלֹהֶיךָ דורש אותה": "מגיד הכתוב שנדרשת בשכר דרישה, שנאמר וילמדתם אותם את בניכם לדבר בם ואומר שם 'למען ירבו ימיכם וימי בניכם' ואומר (תהלים קה) ויתן להם ארצות גויים ועמל לאומים יִרְשׁוּ, בעבור ישמרו חוקיו ותורותיו ינצורו". הא למדנו מדברי הספרי, כי דרישה זו, הנדרשת מאתנו, היא שתביאנו בסופו של דבר למצב, שה' ידרוש אותנו תמיד, ולפיכך בודאי חשובים גם הגרגרים הקטנים, המצוות מדרבנן והזכר לכל המצוות שנמנע מעמנו, לדאבון לב, לקיימן — וכמובן עצם הלימוד והעיסוק בהם, הכל יחד יביאנו לגאולה השלימה בב"א.